

Uhrová, Eva; Uher, František

Filozoficko-lingvistické aspekty sociální povahy jazyka

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. B, Řada filozofická.
1981, vol. 30, iss. B28, pp. [59]-70

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/106837>

Access Date: 01. 12. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

EVA UHROVÁ - FRANTIŠEK UHER

FILOZOFICKO-LINGVISTICKÉ ASPEKTY SOCIÁLNÍ POVAHY JAZYKA

I

Vývoj a celkový směr jazykovědného bádání je v obecných rysech závislý na charakteru filozofických a společenskohistorických základů nauky o jazyce. Nejzřetelněji se to projevuje při zkoumání tak gnoseologicky a ontologicky primárních otázek, jako je vztah bytí a vědomí, geneze a vývoj lidské společnosti, vztahy mezi základnou a nadstavbou v rámci třídní společnosti apod.

Jednotlivým metodologickým východiskem výkladu jazyka je pro marxisticky orientovanou jazykovědu dialektický a historický materialismus, jeho učení o jazyce. Toto učení, jehož závažnou součástí tvoří poznání a formulování sociální a netřídní povahy jazyka, je dnes naší jazykovědou všeobecně přijímáno jako základ obecného pohledu na jazyk.

Netřídnost jazyka („Jazyk je lhostejný k třídám“) byla důrazně podtržena diskusí v sovětské jazykovědě a filozofii v 50. letech, vyvolanou známými tezemi J. V. Stalina o jazyce.¹ V diskusí se potvrzovaly dále myšlenky klasiků marxismu-leninismu o jazyce jako formě myšlení, o odlišnosti jazyka a nadstavbových jevů a o jeho ekonomikou zprostředkovaném vztahu k základně.²

Pozdější i současné tříbení marxistické koncepce jazyka probíhalo a probíhá v názorovém střetávání s nemarxistickými teoriemi, ať již se diametrálně svými gnoseologickými principy od marxismu liší (srov. např. ideje nepoznatelnosti podstaty a fungování jazyka, jak se s nimi setkáváme v pracích lingvistických relativistů, traktování výlučně individuální a povahou mystické podstaty jazyka v pracích Heideggera a dalších existencialistů, chápání jazyka jako struktury čistých vztahů u Hjelmsleva), nebo jsou s některými marxistickými závěry názorově i v organizaci popisu paralelní (srov. např. uznávání sociálnosti jazyka už v pracích pozitivistů, např. Meilleta). Je nutno připomenout, že oporou ideové diferen-

¹ J. V. Stalin: *O marxismu v jazykovědě*, Praha 1950.

² Srov. k tomu Sborník *Otázky jazykovědy z hlediska prací J. V. Stalina*, Praha

ciace vědeckých koncepcí jazyka a nevědeckého výkladu jazyka byly ty výtěžky filozofického a jazykovědného bádání v SSSR a v dalších zemích, které ve velké míře využívaly dědictví klasické jazykovědy (historicko-srovnávací metoda) a v případě, že tvořivě aplikovaly prvky současných západních směrů, nepovyšovaly je nad obecné principy dialektickomaterialistické metody. V české jazykovědě byly výtěžky tohoto druhu už před 2. světovou válkou a zvláště po ní pod vlivem ruské a sovětské jazykovědy uplatněny ve funkčním systémovém přístupu k jazyku (B. Havránek aj.).

II

Aktivní rozvíjení obecné teorie není ovšem přímočaré, je provázeno hledáním a zčásti i vývojovými peripetiemi. Některé z nich mají v pozadí spíše jen kompetenční nesoulad mezi disciplínami, které v té či oné míře studují jazyk. Analýza konkrétních projevů filozofických základů má totiž ráz interdisciplinární, není spjata s tradičně chápanou jazykovědou. S filozofií jako obecnou vědou a lingvistikou se zde stýkají sociologie, psychologie, teorie informace, v liminální rovině i biologie, antropologie atd. Po meznost předmětu výzkumu si v současnosti vynucuje vymezení kompetence té či oné vědy pro řešení určitého problému, případně způsobu kooperace jednotlivých věd, a to i takovou formou, že se odštěpují vědy zvláštní (psycholingvistika, teorie řečové činnosti apod.).

Pro bádání v těchto vědách je zatím příznačná nejen hybridnost metodických postupů, kolísající podle odborného naturelu badatele mezi metodikou jedné či druhé mateřské disciplíny, ale někdy i neujasněnost obsahová. Vícestranný kvas ve vědách o jazyce má proto kromě pozitivních výsledků i svá úskalí, k nimž patří i to nebezpečí, že by se právě analýzy otázek filozofickolingvistického rázu mohly ponechávat některým, jakoby predestinovaným k tomu disciplínám. (Např. sociálnost jazyka by měla být jakoby výlučným objektem sociolingvistiky. To by však vzhledem k okruhu jevů, jimiž se doposud sociolingvistika zabývá, obsah sociálnosti jazyka značně zužovalo.)

Prohlubování znaků jazyka, jak vyplývají z filozofických základů zkoumání řeči, je proto úkolem všech věd o jazyce a všech složek tradičně chápané jazykovědy. Jen tak je možno vyloučit, aby v rámci studia některých plánů jazyka (např. morfologie) nebyly principy marxistického výkladu jazyka pojímány jen deklarativně, případně aby nebyly některé z těchto principů (např. právě sociálnost jazyka) vztahovány jen na vnější podmínky existence a vývoje jazyka.³

Obsahově podmíněné komplikace při rozvíjení marxistickoleninské teorie v konkrétních vědách o jazyce mají – a platí to plně i pro pojmy sociálnost a netřídnost jazyka – zhruba tyto kořeny:

(1) Snaha „aplikovat“ marxismus na otázky jazyka bez zřetele k speci-fičnosti jazyka jako společenského jevu sui generis, jak se to projevilo

³ Srov. k tomu R. A. Budagov: *Čelovek i jego jazyk*, Moskva 1976, s. 31 aj. 1952.

v pracích N. J. Marra.⁴ Tato snaha vyvěrá, jak to vyplývá z hodnotících přehledů dosavadních koncepcí marxistické jazykovědy,⁵ z nedostatečné filozofické nebo odborné přípravy a jejím výsledkem je jistá vulgarizace marxistické teorie, simplifikace nebo nepochopení myšlenek klasiků marxismu-leninismu o jazyce. Proti tomu je u nás namířeno soudobé vydávání prací klasiků marxismu-leninismu o jazyce (srov. zejména antologie a studie J. Petra⁶).

(2) Přebírání prvků nebo celých soustav a procedur z nemarxistických popisů jazyka do té míry, že se ve filozofické rovině projeví jako latentně nebo zjevně odchylné od postulátů marxistické teorie (srov. nedostatečný sociální a sémantický zřetel zejména v raném generativistickém popisu jazyka u N. Chomského a nebezpečí jeho průmětu do podobně tvarově koncipovaných prací marxistických).

(3) Nerozpracování obecných tezí o jazyce v dílčích jazykovědných disciplínách a na konkrétní jazykové jevy. (Např. vztah vnějších a vnitřních faktorů jazykového vývoje, ráz a etapy evolučních změn v jazyce, zvláštní postavení spisovného jazyka v třídní společnosti apod.).

Uvedené momenty v plynulém rozvoji marxisticky orientované jazykovědy se dále umocňují tím, že v kontextu světové lingvistiky tvoří některé „materialistické“ koncepce zásluhou svých výsledků jednotnou linii s idealistickými směry, zatímco některé závěry idealistických škol by bylo možno v jejich vnější podobě ztotožnit s formulacemi marxisticko-leninské teorie a z ní vycházející lingvistické analýzy (srov. myšlenky o sociálnosti jazyka v preambulích řady idealisticky vyznívajících teorií; případně dualistickou rozpornost nazírání na povahu jazyka z tohoto hlediska např. u de Saussura: jazyk jako jev v jedné rovině individuální, v druhé sociální).

Pro přítomnost jsou z uvedených tří momentů typické spíše ty, které jsme uvedli pod bodem (3) a zčásti (2). Kořeny (1) a zčásti (2) jsou příznačné spíše pro období od VŘSR po 50. léta. Protože se však do jisté míry prostupují, budeme se v následujících poznámkách zabývat všemi, avšak převážně jen z hlediska sociálnosti a netřídnosti jazyka, jak to odpovídá záměru ukázat na závažnost nezjednodušeného a všestranného zpracování a pochopení dvou základních rysů jazyka, jejichž správná interpretace souvisí s daleko širším okruhem filozofických a lingvistických otázek, než jak to napovídá obvyklý výměr těchto pojmů. Sociální funkci jazyka je např. determinována jeho úloha jako nástroje myšlení. Teze o netřídnosti jazyka je mimo jiné výrazem poznání souvislostí mezi vývojovými zákonitostmi jazyka a etapami lidské historie, poznání jazyka jako nástroje ideologického boje apod.

K některým prvkům teorií překonaných vývojem marxistické filozofie i jazykovědy a také k některým postulátům nemarxistických koncepcí ja-

⁴ N. J. Marr: *Postanovka učenija ob jazyke v mirovom masštabe i abchazskij jazyk*, Leningrad 1928.

⁵ L. B. Nikolskij: *Sinchronnaja lingvistika*, Moskva 1976.

⁶ J. Petr: *Klasikové marxismu-leninismu o jazyce*, Praha 1976, s. 16.

Slavistické zájmy K. Marxe a B. Engelse, Acta Universitatis Carolinae, Philologica Monographia 61, Praha 1976.

zyka se vracíme kvůli nebezpečí diskontinuity pohledu a také proto, že stále zpřesňované hodnocení těchto teorií pokračuje do přítomnosti a má vliv na formování soudobých poznatků.

III

Za období, jež se v marxisticky orientované jazykovědě projevilo určitou vulgarizací marxistických hledisek, je považována éra „nového učení o jazyce“ (jafetická teorie) vypracovaného N. J. Marr em a jeho žáky po VRSR. Marrova představa sociálnosti a třídnosti jazyka je spjata s přesvědčením o přímé závislosti jazykových a společenskoekonomických změn (revolucí). Tato představa se opírá především o to, že jazyk je považován za prvek nadstavby, je proto jako celá nadstavba závislý na změně základny a spolu s ní se mění. Z nadstavbových složek je jazyk nejsložitějším fenoménem, z něho vyrůstá v nadstavbě vše ostatní.⁷ Myšlení, jehož je jazyk nástrojem, je pak ztotožněno se světovým názorem, s ideologií.

V Marrově pojetí se tedy jazyk v třídní a netřídní společnosti diametrálně odlišují. Z toho vyvěrá Marrovo vydělení prvotního jazyka mágů (jazyk gest, kinetický), nespjatého s celospolečenskou povahou práce člověka, nýbrž s existencí zvláštních „výrobních skupin“ v beztřídní společnosti. Pro komunistickou netřídní společnost je pak analogicky předkládán jiný, „nový“ jazyk netřídního typu, vyznačující se i novou gramatikou nebo dokonce absencí gramatiky vůbec. V rámci „marxistického“ uvažování o jazyce je to projev agnosticizmu vzhledem k existujícím jazykům, ne nepodobný současným idealistickým výkladům jazykové budoucnosti (viz dále).

Tím, že Marr a jeho stoupenci nepostihli specifické rysy jazykového vývoje, ztratili orientaci při rozčleňování etap společenského a jazykového vývoje. Skutečně existující podmíněnost sociální funkce jazyka ekonomickospolečenskými změnami byla zamlžena hypotézou stadiálních etap s nepodloženým čtyřelementovým základem jako bezprostředními odrazy změn společenských formací v jazyce. Nivelizovaný vývoj jazyků (jednota glottogonického procesu) znamenal setření svébytnosti národních jazyků a kultur.

Vztah myšlení a jazyka byl podle závěrů diskuse v Pravdě r. 1950 Marrovým „novým učení“ zatemněn konstituováním tzv. pojmových kategorií, které nebyly vyjádřeny jazykem, ale vyjevovaly se v něm samém jako kategorie vnějazykové. Tím by kromě myšlení zprostředkovaného jazykem existovaly psychické procesy nejazykové.⁸

Novodobější badání ukazuje, že Marrova škola přes svou snahu vytvořit na základě marxistického novou koncepci jazyka vycházela z existujících již buržoazních idejí. Filiace lze objevit např. v učení o prvobytném ja-

⁷ Srov. d. cit. v pozn. 4 a 2.

⁸ V. S. Molodcov: *Otázky dialektického materialismu v pracích J. V. Stalina a otázky jazykovědy*. In: *Otázky dialektického materialismu*, Praha 1954, s. 36.

zyce a myšlení,⁹ v idejích antropologické lingvistiky¹⁰ atd. S tím se druzí nepochopení některých myšlenek klasiků. Tak např. závěry o třídnosti jazyka mohla u Marra (ale nejen u něho) ovlivnit myšlenka klasiků, „že sama . . . řeč je produkt buržoazie“,¹¹ kde je řečí myšleno ovšem vyjadřování buržuovo, ne jazyk jako systém. Podobně Engelsův výrok o významech slov jako produktech dějinného vývoje, měnících se stejně jako společenské vztahy (např. pojem demokracie) v závislosti na změnách společenských poměrů,¹² nelze aplikovat přímočaře na veškerý vývoj a celou stavbu jazyka. Zřetel k sociální a temporální zakotvenosti jazykových změn, který doprovází např. Engelsovy soudy o hláskových změnách v určitém terénu,¹³ není možno interpretovat jako identitu jazykových a společenských změn. Je možné, že Marrovo koncepci podpořila i znalost myšlenek P. Lafargua o nezbytnosti odstranit po revoluci ve Francii výrazivo spjaté s feudalismem.

Marrovo „nové učení“ nepochybně ve své době nepříznivě ovlivnilo jazykovědné bádání a dokonce i školskou praxi (např. výklad vzniku pasíva jako odrazu postavení lidí ve společnosti). Dnešní hodnocení výsledků marxistické jazykovědy mezi 20.—60. lety není však zcela totožné se závěry diskuse v 50. letech. Objevuje i pozitivní rysy v pracích Marrových stoupenců, kteří v době diskuse již ostatně ortodoxně nehlásali hlavní chybné myšlenky svého učitele. Oceňuje se i Marrovo zdůraznění společenské povahy jazyka v protikladu proti biologickým koncepcím (navazujícím na Schleichera), dále jeho odpor k rasistickým konsekvencím teorií přeceňujících ve jménu národního charakteru jazyka vyspělost jedněch jazyků proti druhým,¹⁴ překonání abstraktně sociální nebo sociologické koncepce jazyka. Marrova „jednotnost jazykového vývoje“ stojí proti idealistickým teoriím, podle nichž je jazyk nástroj, který nutí člověka myslet v apriorních kategoriích, ty se pak jazyk od jazyka natolik liší, že ekvivalence mezi jazyky není možná (Weisgerber).

Kladně se dále hodnotí pozornost stoupenců jafetické teorie a kavkazologa Marra zvláště k jazykům bez písma. Osvětlují se tak neprobádaná předspisovná stadia jazyka.

IV

Dnešní historie jazykovědy poukazuje na to, že řada závažných otázek zůstala nedorěšena i po diskusi v 50. letech, zdůraznění určitých jevů způsobilo, že jiné byly odsunuty stranou. Tak teze a rychlejším a zřetelnějším dynamismu lexikálních změn v závislosti na sociálně politickém kontextu ve srovnání s pohybem v gramatické stavbě jazyka nejen oddálily na čas řešení možné sociální podmíněnosti mluvnických jevů, ale vy-

⁹ L. Lévy-Bruhl: *Les fonctions mentales dans les sociétés inférieures*, Paris 1909.

¹⁰ Srov. k tomu *Voprosy socialnoj lingvistiki*, Leningrad 1969.

¹¹ K. Marx - B. Engels: *Spisy*, 1—38, Praha 1966—75.

¹² B. Engels: *Spisy*, 21, s. 154—155.

¹³ B. Engels: *Francký dialekt*, 1881.

¹⁴ Srov. k tomu F. M. Berezin: *Istorijska lingvističeskich učentij*, Moskva 1975.

volaly představu naprosté imanentnosti hláskových a tvarových změn u řady jazykovědců. Sociální zřetel v jazyce však nelze redukovat jen na oblast lexikálních zvláštností, žargonů vykořisťovatelských tříd apod. Proto soudobá sovětská lingvistika hledá např. faktory konstituující kategorii rodovosti, příčiny substantivizace adjektiv atd. i ve sféře sociálně stratifikační, tedy v rovině tzv. třetí dimenze. Svůj úkol vidí v objevování vzájemných vztahů mezi jazykem a jeho nositeli, kteří mají aktivní vliv na projevení rezerv jazyka i fungování jeho normy. V tom směru se koriguje zúžení úlohy společenských činitelů jen při vnějším působení na jazyk, na jeho fungování, ne na jeho strukturu.¹⁵

Kromě studia sociálních dialektů, bilingvismu, diglosie, kontaktních jevů atd., tedy studia vymezeného západní sociolingvistikou, začíná marxistická jazykověda sledovat i společenské příčiny změn v třídách jevů všech jazykových rovin, včetně zvukové.¹⁶ Nejde v tomto směru primárně o změny formy, ale o obsahové příčiny trvání nebo změny dané formy. Obměna formy se zračí v nestaticky pojatém vývoji často jako sociálně podmíněná varianta (protikladně k nemarxistické teorii volných variant).

To, že se současný výzkum zaměřuje na objevování sociálních faktorů ve vnitřní (strukturní) stránce jazyka, ale i na působení vnějších vlivů, umožňuje využití širšího okruhu vědních disciplín. Tato kooperace vede k přesnějším poznatkům konkrétním, ale je výhodná i pro filozofické zobecnění, které je tím věrohodnější, čím mnohostranněji je prostřednictvím zvláštního možno docházet k obecnému.

V naší jazykovědě je výsledkem šířeji pojatého výzkumu např. novější teorie o genezi slovenštiny, která podepření svých hypotéz nachází i ve spojení s archeologií.¹⁷

Součinnost věd včetně archeologie neznamená prostý návrat k Marrovu paleontologickému modelu jazykového vývoje. To je vidět např. na formování tzv. nostratické teorie,¹⁸ která rozšiřuje předmět jazykovědného bádání za hranice jediné jazykové rodiny podobně jako Marr, ale nevychází z jeho spekulativní čtyřelementové konstrukce, nýbrž se drží vnitřně jazykových fakt a prokázaných vnějších faktorů (např. nesporné skutečnosti, že ve společném základním slovním fondu se musejí vyskytovat lexémy se společensky vysokou komunikativní hodnotou a ne slova — symboly).

V

V důsledku širšího pojmání sociálních aspektů vývoje jazyka vystupují do popředí projevy třídního využití jazyka. Jako fenomen spjatý od dávných dob s existencí třídní společnosti je jazyk nástrojem,

¹⁵ Srov. pozn. 3.

¹⁶ J. Skácel: *Jazyk a společnost*, Ostrava 1977, s. 31.

¹⁷ R. Krajčovič: *Slovenština a slovanské jazyky I.*, Bratislava 1974.

¹⁸ A. Lamprecht-M. Cejka: *Pokrok v poznání předindoevropské jazykové situace*, Slovo a slovesnost, 38, 1977, s. 344–347.

ale i objektem ideologického boje. Protože je „bezprostřední skutečností myšlenky“ (Marx), ani nemůže stát mimo ideologické procesy. V tomto smyslu je nutno chápat tezi, že každé slovo je současně ideologický znak¹⁹ i myšlenku o zvláštním jazyku revoluční epochy, jehož odlišnost od jazyka dřívějšího tvoří jeho odchylné „doprovodné funkce“ (např. integračně diferenciacní funkce spjatá s procesem kolektivizace v SSSR²⁰). Využití jazyka není proto neutrální silou, slouží třídním zájmům tehdy, vyjadřuje-li ideje dané třídy.²¹ Na druhé straně z role jazyka jako celospolečenského dorozumivacího prostředku vyplývá i role nástroje umožňujícího komunikaci mezi příslušníky různých společenských soustav, a to komunikaci zaměřenou na soužití. Tuto mírovou misi plní mezi světovými jazyky např. ruština.

Projevem třídního interesu v jazyce jsou hnutí za demokratizaci spisovného jazyka, za pronikání prvků mluveného jazyka do normy jazyka spisovného. Samo hodnocení spisovného jazyka v rámci podob národního jazyka není z hlediska třídnosti vždy zcela jasně vysvětlováno. Podle B. Havránka se celonárodní spisovný jazyk, rozpětí jeho nositelů mění. Spisovný český jazyk plnil zpočátku „jisté kulturní potřeby nadstavby a... byl jazykem třídním... později nabývá postupně nadtřídní charakter“ (s. 89) ... „Ze stavu ve starší češtině vyplývá, že pokud bylo užívání spisovného jazyka třídně omezeno, mohl jeho funkci plnit i cizí jazyk.“²² Dnes už lze stěží zjistit, zdali se Havránkovy formulace vztahovaly spíše na využití jazyka, nebo na jazyk sám. Jistá exkluzivnost češtiny duchovních traktátů a lyriky 13.–14. st. ve srovnání s lidovým jazykem je jistě nesporná. Přesto se domníváme, že teprve sepětí všech podob jazyka i jejich vzájemnou interakci je nutno pro dané období chápat jako celistvý jazyk – nástroj myšlení a dorozumění; a tento komplex je možno chápat jako netřídní. Je ovšem jisté, že aktivizace spisovného jazyka ve smyslu celonárodního využití je možná až za socialismu.

Třídní povahu má v třídní společnosti oktrojování jazyka určitému etniku, jazykový boj apod. Důkazem jsou obtíže při řešení jazykové otázky v některých bývalých koloniálních zemích. Heslo „Jeden národ, jeden jazyk“ často přispívá k expanzi agresivní národnosti uvnitř superetnického společenství, přičemž nežádka bývá tímto nástrojem k ovládnutí mas jazyk bývalého koloniálního vládce. Za takových okolností nemůže spisovný jazyk nerozporně plnit funkci obecného dorozumivacího prostředku. Řešení tohoto jazykového problému je nutně spjato s celkovou koncepcí národnostní otázky, protože sociální moment se zde prolíná s momentem národním (jazyk jako znak národa).

Jak se sociálněpolitická motivace transponuje do interně jazykové sféry bylo vidět na rozvoji slovenštiny po vzniku buržoazní ČSR. Oscilace mezi infiltrací čechismů a puristickým vytlačováním i správných (z hlediska

¹⁹ V. N. Vološinov: *Slovo i jeho socialnaja funkcija*, Literaturnaja učoba, 1930–31, s. 43.

²⁰ A. N. Seliščev: *Jazyk revoljucionnoj epochi*, Berlin 1974.

²¹ D. K. Beloded: *Jazyk i ideologičeskaja borba*, Kljev 1974.

²² B. Havráněk: *Marxistické řešení problémů spisovného jazyka*. In: sborník „O marxistickú jazykovedu v ČSSR“, Bratislava 1974, s. 89.

zákonitostí slovenštiny) prvků způsobovala určitou labilnost v celkově se rozvíjející stavbě jazyka.

Dnešním dokladem je např. konkurenční střetávání podob jazyka (lands-mål, riksmål) v soudobém Norsku, tedy v zemi s vyspělou kulturou. Jejich rozdílnost je motivována sociálním použitím. I přes vysoce kulturní ráz země se nedaří usměrnit vzniklý jazykový chaos.²³

Sociálně třídní povaha jazykových problémů se v třídní společnosti často posunuje do sféry ryze kulturní. Jedním z posledních projevů tohoto posunu je tzv. evolutivní purismus ve Francii. Legislativní opatření proti používání anglických výrazů tam, kde jsou k dispozici francouzská slova (prohřešky jsou považovány za trestný čin), je projev, který má přesvědčit společnost o rozhodnosti, s jakou čelí vláda pronikání cizího elementu do národního organismu. Tato infiltrace má ovšem své kořeny značně složitější, i když nechceme popírat souvislost mezi politickoekonomickou a jazykovou situací a důležitost transpozice této souvislosti do duchovní sféry života dané země. Průkazným svěděctvím o závažnosti této souvislosti je např. návrh v italském školství, podle něhož by italština byla jen alternativním vyučovacím jazykem vedle angličtiny. Marxismus jistě nepopírá cílevědomý boj za odstranění takové jazykové diskriminace, která může vést k likvidaci vyspělé národní kultury. Tento boj musí však doprovázet vědomí, že v pozadí jsou příčiny hlubší. Proto se v pracích marxistických filozofů jazyka odhaluje jako neprůkazná teorie tzv. jazykových bariér,²⁴ v které se pod vlivem idealistických koncepcí jazyka přeceňuje funkce jazyka ve společnosti a ve filozofii (srov. např. Wittgesteinovy myšlenky o gramatické povaze filozofických otázek). Podle teorie jazykových bariér je „třídní“ povaha jazyka např. zdrojem nevzdělavatelnosti „nižších“ vrstev, příčinou rozdílů v sémantice formálně shodných slov používaných v zemích s rozdílným společenským zřízením (např. slovo stranickost v NDR a NSR) a tedy základní příčinou rozporů ve světě.²⁵

Přeceněním jazyka jsou práce pokračující v tradicích americké obecné sémantiky rozvíjením postulátů o tom, že nemožnost jazykově se přesně dorozumět je hlavním důvodem rozdělení společnosti a eventuálně i válek a revolucí. Tato „sociální a třídní“ motivace společenských konfliktů má nahradit objasnění jejich skutečných příčin, jak je např. formulováno Leninem v jeho charakteristice znaků imperialistického období kapitalismu. Už Marx pregnančně omezil pro období do vzniku socialistické soustavy potenci jazyka v tom směru, když řekl, že „zbraň kritiky nemůže ovšem nahradit kritiku zbraní“.²⁶

Nekritickému přeceňování jazykových otázek a jazyka samého při zkoumání společenských rozporů se nevyhnula (právě v pracích Marra a jeho žáků) ani marxisticky orientovaná jazykověda. Podle názoru stoupence „nového učení“ jafetická teorie přesahuje rámec čistě lingvistického bádání... má ohromný význam jak pro dějiny vývoje myšlení, jak pro dě-

²³ J. B. Michl: *K problémům dvou spisovných jazyků v Norsku*. In: SPFFBU, IV., 1955, s. 40–62.

²⁴ B. Badura: *Zur Soziologie der Kommunikation*, Stuttgart 1973.

²⁵ Srov. k tomu E. Albrecht: *Jazyk a skutečnost*, Praha 1978.

²⁶ Viz pozn. 3, K. Marx - B. Engels: *Spisy*, 56, 1.

jiny společenských formací, tak i pro literaturu, vědu, filozofii, dějiny, náboženství i dějiny umění“.²⁷ Poukazujeme na tento fakt zde proto, abychom naznačili, že nelze vždy hranici mezi postulováním sociální (individuální a třídní) netřídní povahy jazyka zjednodušovat podle toho, zdali jde o marxisticky nebo nemarxisticky orientovanou filozofii jazyka. Se sociálností a „třídností“ jazyka, jak je vidět, manipuluje ve svém modelu jazyka i mnohý nemarxistický filozofický nebo lingvistický směr. Americká geolingvistika např. plánovitě využívá společenského faktoru v jazyce při působení na světový názor členů národa, kam právě jazykovým prostřednictvím americký vliv proniká.²⁸

VI

Výzkum sociálně třídní diferenciacce jazykových jevů, jejich výskytu a v určité míře i vývoje vrací pozornost jazykovědců k otázce etap jazykového vývoje, k vztahu revolučních změn společenskoekonomických formací a evolučních změn jazyka. Stadiálnost vývoje jazyka v pojetí Marrově byla sice marxistickými jazykovědci opuštěna, ale měla i po 50. letech své specifické pokračování v koncepci I. I. Meščaninova²⁹ a dalších. Na principu zlomu v struktuře jazyka byla vybudována jeho tzv. stadiální syntaktická typologie, podle níž lze rozlišovat stádium amorfní, posesivní, ergativní a nominativní. Protože se tímto rozčleněním zatím nevysvětluje víc než rozdílnost určitých typů syntaktických konstrukcí, nedělá marxistická jazykověda (ani autor tohoto členění sám) závěry v tom smyslu, že stadiální typologie určuje periodizaci dějinného rozvoje jazyka, tím méně, že tvoří paralelu k periodizaci společenskoekonomického vývoje. Marxisticko-leninská teorie nevytváří v tomto směru vůbec unáhlené modely minulého vývoje ani prognózy vzdálené budoucnosti, i když rozvíjí myšlenky podtržené Stalinovými tezemi o sblížování jazyků (v opozici k Marrovým hypotézám míšení jazyků jako hlavní hybné síle jazykového vývoje). Sblížování jazyků (zvláště na základě jazykového kontaktu) je skutečnost, která v socialistické soustavě nesporně souvisí s integrací socialistické kultury na národních základech. Projevuje se dnes např. značnou internacionalizací odborného lexika, v socialistických zemích vytvářením pojmově i relačně shodných lexikálních komplexů vztahujících se k totožné skutečnosti ekonomického, politického a kulturního rázu.

Avšak vytváření modelů vzdálených, jako např. modelu výběru a fungování jediného, světového jazyka beztřídní společnosti, je neracionální. Fiktivnost takových konstrukcí je patrna ve futurologicky zaměřené práci Děcsiho, podle níž se takovým jednotným jazykem do r. 2000 stane angličtina. Tento budoucí všejazyk má být svým způsobem „umělý“. Jeho „exaktností“ se vyloučí užívání dosavadních nepřesných a redundandních přirozených jazyků, a tedy vlastně i funkce umělecké literatury, která se

²⁷ J. J. Meščaninov: Sborník vydaný k památce N. J. Marra. *Vsesozjuznyj centralnyj komitet novogo alfavita N. J. Marra*, Moskva 1936.

²⁸ Srov. d. c. v pozn. 5, s. 26.

²⁹ J. J. Meščaninov: Sborník „*Problemy razvitiija jazyka*“, Moskva 1975.

stane nanejvýš objektem psychiatrického zkoumání patologie myšlení.³⁰ Science fiction tohoto druhu jsou dokladem ahistorického pojmání společenského vývoje, jehož součástí je i jazyk, a obecně pak dokladem ztráty dějinné perspektivy jako následku toho, že chybí vidění skutečných příčin vývojových změn jak ve společnosti samé, tak v jazyce.

Na druhé straně dnešní marxisticky orientovaná jazykověda neodmítá fakt, že i v údobích jazyka existují kratší či delší uzlové body a že i vlastní struktura jazyka se může vyvíjet v některých obdobích rychleji, jindy pomaleji, přičemž dynamika pohybu může být pro tu nebo onu rovinu jazyka v daném období rozdílná. Toto poznání vyvěrá jednak z obecných zákonitostí marxistické dialektiky platných pro všechny jevy, jednak z historických fakt (např. ze skutečnosti, že hláskové jevy probíhaly v historické češtině především mezi 12.–16. stol. a v dalším období více než 350 let zůstává tento systém v podstatě beze změn). Uzlové body, v nichž se jedna kvalita mění v jinou, se tedy v jazyce většinou neodehrávají v krátkých intervalech, ani nezasahují najednou celý systém. Za možné projevy změny v novou kvalitu pokládají někteří jazykovědci transformace jazykových struktur (např. přechod mezi slovními druhy, slovy a morfémy, ale i mezi fonémy, morfémy atd.).³¹

Právě tak jako se marxističtí vědci stavějí proti ztotožnění chronologie společenskoekonomických a jazykových etap,³² odmítají i ty pokusy, které vůbec nepřihlížejí k společenské podmíněnosti některých jazykových změn, vidí jazyk staticky, absolutizují oddělenost diachronie a synchronie (rozdílně od Engelsovy myšlenky, že „Jazyk se mění, ale v každém historickém období vystupuje jako celistvý a jednotný“³³).

Takové nebezpečí skrývají ty modely jazyka, které ulpívají jen na popisu jeho formy, bez přihlížení nebo dostatečného přihlížení k významové stránce jazyka, bezprostředně související se stavem poznání světa. Některé z těchto popisů vůbec rezignují na to, že jazyk odráží skutečnost.³⁴ Jiné z těchto koncepcí potlačují významovou složku jazyka svazující jazyk se společenským bytím nepřímou tím, že navazují na překonaný biologismus, jenž studoval jazyk jako nehumánní organický objekt.³⁵ Tento pohled je do jisté míry umožněn tím, že jazykověda jako společenská věda má proti objektům jiných společenských věd specifický charakter. Přibližuje se totiž díky fyziologické, materiální povaze realizace jazykového znaku předmětům biologických věd. Některé procedury (např. při fonetickém nebo morfologickém popisu) mohou být proto izomorfní s procedurami v biologických disciplínách, zvláště když se dílčí struktury jazyka studují jako v sobě uzavřené mechanismy. Determinace jazykových projevů biologickými vztahy člověka je typická např. pro behaviorismus.

³⁰ A. Erhart: *Jazykověda a západnická politika*. In margine knihy G. Decsiho *Die Linguistische Struktur Europas*, Slovo a slovesnost, 36, 1975, s. 325.

³¹ P. Ondrus: *Dialektický a historický materialismus, základ vědeckého svetonázoru v predmete slovenský jazyk*. Slovenský jazyk a literatura, 25, 1979, s. 261.

³² Sborník „Principy opisanija jazykov mira“, Moskva 1976, s. 172.

³³ Srov. pozn. 11.

³⁴ A. Martinet: *Eléments de linguistique générale*, Paris 1960.

³⁵ Srov. k tomu d. c. v pozn. 15.

Čistě formální postupy popisu jazyka bývají uplatňovány i těmi filozofy jazyka a lingvisty, jež filozofické vidění jazyka vede k jeho klasifikaci jako nevysvětlitelného, záhadného jevu. Za neprozkoumatelnou hádanku lidského bytí považoval jazyk např. už Jespersen. Je pochopitelné, že zastření vazby jazyka a skutečnosti je v tomto případě programové. Tak např. stoupenci tzv. konotativní sémantiky přímo vyžadují jazyk bez denotace.³⁶ Z toho důvodu se jim např. „dokonalejším jazykem“ jeví hudba. Jaký vliv na dorozumivací možnosti lidí např. ve společenské výrobě by uskutečnění takového požadavku mělo, je možné si představit. (Je zajímavé, že i „materialistické“ ideje Marrovy směřovaly k přechodu od jazykového myšlení k myšlení bez jazyka.)

Ryze formální přístup k jazyku nenašel v naší marxisticky orientované jazykovědě bezvýhradné stoupence. Generativisticky zaměřené popisy dílčích složek systému jazyka (P. Sgall, Fr. Miko aj.) nepodceňovaly sémantické stránky zkoumaných jevů.

Přímou nápodobu nenašly ani ty matematické modely jazyka, které by vyvozovaly z existujících diferencí mezi matematicky manifestovanými jevy a vztahy skutečnosti a jejich zpracováním v přirozených jazycích dorozumivací insuficienci těchto jazyků. V přirozených jazycích je ukryta zkušenost předávaná z generace na generaci. Nedokonalost jazyka je přirozeným odrazem nedokonalosti člověka, důsledkem „věčného přibližování k pravdě“ (K. Marx), které je vlastní nejen jazyku, ale logice, myšlení vůbec.

Marxistická jazykověda na druhé straně neznevažuje přínos operací kvantitativní lingvistiky, jimiž se ověřuje pravděpodobnost údajů, ověřují se hypotézy a statistickými postupy se zjišťují vlastnosti jazykových jevů.³⁷ Kvantifikační metody odůvodňují vztah mezi nutností a nahodilostí. I nahodilé jevy jsou podřízeny obecným zákonitostem.³⁸

VII

V průběhu filozofických a lingvistických výzkumů se prohlubuje i poznání vztahu mezi jazykem a myšlením, dialektické jednoty zvláštního druhu, neredukovatelné na naprostou symetrii jazykových a myšlenkových procesů. V této souvislosti se v jazykovědě znovu uvažuje mimo jiné např. o pojmových kategoriích, o kterých se jako o nejazykových entitách mluví v pracích Marrových a Meščaninových.

Kritika jsoucnosti těchto kategorií v 50. letech na čas zpomalila uvažování o jevech, třídách jevů, které nejsou jazykově zpracovány (netvoří gramatické kategorie), nicméně existují v bytí, případně ve vědomí. Konfrontační analýza ukazuje, že např. Japonci si uvědomují kategorii plurality i tam, kde není jazykovou formou (ve srovnání s jinými jazyky) vy-

³⁶ S. K. Langrová: *Philosophie auf neuem Wege*, Frankfurt am Main, 1965.

³⁷ M. Těšitelová: *Otázky lexikální statistiky*, Praha 1974.

³⁸ A. G. Spirkin: *Učebnice marxistické filozofie*, Praha 1974.

jádrěna.³⁹ Na základě takových výzkumů se vytváří i učení o tzv. univerzáliích, které není v rozporu s marxistickou teorií myšlení. Naopak teze, že „dosud nevyslovené neexistuje“, případně že vědomí se vyvíjí jen z vlastních zdrojů, je idealistickou, solipsistickou konstrukcí uměle rozporného bytí a vědomí.

* * *

Jak se zřetelně prokazuje, jazyk nelze nazírat ani v jeho bezprostřední a zdánlivě čistě interní jevové struktuře, ani jako v mnohém směru bezsporu autonomní komplex bez zřetele k společnosti, již je používán a na jejímž dějinném vývoji se podílel. Zjevná specifičnost jazyka mezi společenskými jevy, kterou jsme se zde snažili charakterizovat na dvou důležitých vlastnostech jazyka, vede k nutnosti zkoumat jazyk z hlediska dialekticko a historickomaterialistického ve shodě s dávno již formulovanou myšlenkou, že marxistická interpretace jazyka patří „k nejdůležitějším úkolům společenských věd“.⁴⁰ Vždyť ta či ona filozofie jazyka je často i vnějším zdrojem rozlišování filozofických soustav vůbec, i když je ovšem jasné, že z marxistického hlediska je hranice mezi těmito soustavami vedena odpovědí na základní gnoseologické a ontologické otázky.

PHILOSOPHISCH-LINGUISTISCHE ASPEKTE DES SOZIALEN CHARAKTERS DER SPRACHE

Die Richtung der sprachwissenschaftlichen Forschung ist in allgemeinen Zügen vom Charakter der philosophischen und gesellschaftlich-historischen Grundlagen der Lehre von der Sprache abhängig. Den vereinheitlichenden methodologischen Ausgangspunkt stellt für die marxistisch orientierte Sprachwissenschaft der dialektische und historische Materialismus, dessen Auffassung von der Sprache, dar. Einen bedeutenden Bestandteil dieser Lehre bildet die Konzeption von dem sozialen und nicht klassengebundenen Charakter der Sprache. Beide Aspekte wurden durch die Diskussion in der sowjetischen Sprachwissenschaft der 50er Jahre betont und auf Grundlage der Arbeiten der Klassiker des Marxismus-Leninismus weiter entwickelt. In der tschechischen Sprachwissenschaft äußern sie sich im funktionell-systemhaften Herangehen an die Problematik der Sprache. Die gegenwärtige Forschung konzentriert sich auf die Feststellung von sozialen Faktoren der Sprache und auf die Äußerungen der klassengebundenen Ausnutzung der Schriftsprache. Es wird die Untersuchung der Funktionen der Sprache in der Gesellschaft, das Studium des Verhältnisses zwischen den revolutionären gesellschaftlichen Veränderungen und der Evolution der Sprache, die Erkenntnis des Zusammenhangs zwischen Sprache und Denken (von begrifflichen Kategorien, Universalien) vertieft.

³⁹ Srov. pozn. 32.

⁴⁰ V. V. Vinogradov: *Svobodná diskuse v „Pravdě“ o otázkách jazykozpytu a její význam pro další vývoj sovětské vědy o jazyce*. In: *Otázky jazykovědy z hlediska prací J. V. Stalina*, Praha 1952, A. 9.